

Ю. Меліхова, асистент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Морально-професійна культура судді як предмет філософсько-правової рефлексії

Прогресивні демократичні тенденції сьогодення зумовлюють значний інтерес до проблем морально-професійної культури особистості. В сучасних умовах великого значення набуває рівень морально-професійної зрілості судді, від якого залежить ефективність судової влади. Відтак морально-професійна культура судді складає органічну єдність, яка включає такі елементи: особистісний потенціал і спрямування діяльності, культури правового і етичного мислення та почуттів, потреби, інтереси, цінності, ціннісні орієнтації, знання, переконання, волю, здатність до самовдосконалення.

Методологічні проблеми філософії права та її складової морально-професійної культури судді розглядалися класиками світової філософської думки (Аристотелем, Платоном, Шопенгауером та ін.), філософсько-правової думки (Г. В. Ф. Гегелем, І. Кантом, М. Вебером та ін.), дореволюційними вітчизняними філософами права (Б. Чичеріним, Б. Кістяківським, В. Соловйовим, Л. Петражицьким та ін.), європейськими філософами права (Г. Радбрухтом, Ю. Хабермасом та ін.), російськими та вітчизняними філософами права (С. Алексєєвим, Н. Алексєєвим, О. Данильяном, С. Максимовим, В. Бачиніним, В. Розіним, А. Овчинниковим, Д. Керимовим, В. Нерсесянцом та ін.). Вони зробили значний вклад у процес становлення політико-правової культури взагалі, але проблеми морально-професійної культури судді розглядалися ними побіжно, не мали системного розгляду і стосувалися переважно лише деяких аспектів, передумов її формування тощо. Не застосовується ними і термін «морально-професійна культура судді», оскільки вони аналізують моральну і професійну культуру судді в розриві одна від одної. Вважаємо, такий розгляд є не зовсім продуктивним, адже між моральною і професійною культурою судді існує тісний взаємозв'язок: чим вище рівень моральності судді, тим вище рівень його професіоналізму.

Так, як відомо, Платон висвітлював ідеї добра, блага, справедливості, істини, щастя. Він виходив з моральної потреби досягти істинної добротності, абсолютного блага. Філософ визнавав відносність пі-

знання й уявлень, які базуються на чуттєвому сприйнятті, та аксіологічну перевагу духовної діяльності, духовного пізнання. Цінність платонівської теорії для нашого дослідження полягає в тому, що він пропагував боротьбу з самим собою — моральне самовдосконалення. Бо не емпіричний світ є носієм зла, а людина.

Арістотеля, як вже підкреслювали дослідники його творчості, цікавили питання, присвячені сенсу людського життя, доброчесності, справедливості. За Арістотелем, метою людського життя є не доброчесність сама по собі, а доброчесна поведінка. Однак лише розумове переконання не визначає доброчесної поведінки. Для успішної протидії пристрастям треба залучати волю, яка може мати й негативне спрямування. Саме тут набувають значення моральні чесноти, які є тією властивістю волі, завдяки якій вона підкоряється розуму і панує над емоціями. Таким чином, вчення Арістотеля в основу поклало переконання в можливості вольового управління вчинками і підсвідомими спонуканнями. Головне зусилля спрямовується на усвідомлення необхідності гідної поведінки та тренування волі за допомогою повторення, вправ тощо. При цьому пріоритет чеснот філософ розглядає залежно від їх соціального значення. Вагому роль відіграє і вчення Арістотеля про золоту середину або доцільність, поміркованість, тобто ті засади, які є важливими принципами у структурі морально-професійної культури судді.

Про окремі аспекти морально-професійної культури розмірковував і І. Кант. Так, у його «етиці обов'язку» подані погляди щодо саморегуляції, вдосконалення волі та інших душевних функцій людини. У розумінні Канта правилом, що охоплює об'єктивне змушення до певного вчинку, є імператив, сутність якого полягає в тому, що кожна людина повинна ставитися до іншої завжди безкорисливо, бачити в ній не засіб досягнення своїх цілей, а самостійну, абсолютну цінність. На жаль, природа не наділила людину здатністю постійно діяти згідно з вимогами категоричного імперативу. Тому, щоб не стати рабом свого природного егоїзму, вона змушена застосовувати вольове самопримушення. Кант доводить, що людина має всі необхідні для цього якості, оскільки обов'язок у розумінні філософа є породженням розуму, який визначає бажання або волю людини. Крім того, воля має ще й систему засобів, за допомогою яких вона може управляти афектами, почуттями, детермінуючи таким чином поведінку людини. Звісно, для І. Канта категоричний імператив — це моральний закон, який забороняє людині робити те, що привело б до порушення основ цивілізованого життя: брехати, порушу-

вати зобов'язання, зраджувати, привласнювати чуже тощо. Визначаючи людський розум єдиним джерелом моральної норми, апелюючи до нього, блискуче розрізняючи «принцип оцінки», тобто розпізнавання норми, і «принцип виконання», тобто «мотив»¹, Кант не бачить єдності норми і мотивації. Тому, розуміючи, що мотивація цілком залежить від афектів, він пропонує впливати на афекти, а саме «...навіть безпосередню відразу до негативних вчинків і безпосереднє задоволення від моральних вчинків»². Але ж хіба передчуття покарання чи та ж відразу завжди визначають поведінку? Переконавання в тому, що виховання почуттів відповідно до усвідомленого категоричного імперативу забезпечує досконалість, є витонченим різновидом нормативної етики³.

Та все ж, на наш погляд, першість у комплексному дослідженні категорії моральності і права належить Георгу Вільгельму Гегелю. Філософ іде шляхом дослідження ідеї права (дух права), а не його літери. Пізнання духу права є суб'єктивним, відносним. Тому кожному судді притаманний суб'єктивний (відносний) дух права. Це стосується і позитивного, і природного права. Але дух позитивного права, на відміну від природного, не може бути абсолютним, а лише відносним. Отже, для філософії права важливою є думка людини, оскільки вона осягає волю в її вільному самовизначенні⁴. Визначити намір, вину, благо, добро, совість можна тільки з позицій моралі. Зазначені категорії дають змогу судити про рівень морального розвитку людини. Моральність — це поняття свободи, що є природою самосвідомості⁵. Таким чином, філософсько-правовий зміст морально-професійної культури судді полягає в дослідженні передусім думок, переконань, які згодом переростуть у морально значущу професійну дію.

Правову природу життя, його моральну складову охоплює сфера наукових інтересів І. Бентама. Він досліджує закон з такими властивостями: примусовий, непримусовий і декларативний. Так, примусовий є повелінням, непримусовий — відміною примусового в цілому або в частині. Декларативний, якщо він відрізняється від примусового і непримусового, не є законом, оскільки в ньому не виражено акту волі, яка

¹ Кант І. Лекції по етике: Пер. с нем. — М., 2000. — С. 62–63.

² Там само. — С. 69.

³ Там само. — С. 229.

⁴ Гегель Г. В. Ф. Философия права. Пер. с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вст. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. — М., 1990. — С. 384.

⁵ Там само. — С. 200.

діє в цей час¹. Йдеться про закони позитивного права, які повинні мати чітко виписану диспозицію з метою правильного тлумачення. Декларативний закон не повинен існувати, а коли він повідомляє про раніше існуючі закони, то він стає примусовим або непримусовим. Такі властивості позитивних законів породжують адекватні професійні дії юристів. Відтак у примусовому законі юрист повинен чітко усвідомити сутність правопорушення, а далі діяти згідно з законом. Непримусовий закон дає підставу для багатоальтернативних професійних дій². У такий спосіб І. Бентам застерігає юристів від неправильної кваліфікації правопорушень і закликає їх до постійного підвищення правової (професійної) культури.

Важливу роль для філософсько-правового осмислення морально-професійної культури судді, її формування і здійснення мають напрацювання М. Вебера, а саме його міркування щодо покликання, як внутрішньої праги «здійснити свою працю». За Вебером, є кілька способів існувати в професії: жити «для професії», «за рахунок неї» і «професією». Той, хто живе «для професії», деякою мірою «творить своє життя із цього» — або він насолоджується відкрито владою, яку здійснює, або черпає свою внутрішню рівновагу і почуття власної гідності й усвідомлення того, що «служить справі»³. За «рахунок професії» живе той, хто намагається зробити із неї постійне джерело прибутків. Втім для того, щоб жити «для професії», вважає М. Вебер, необхідні нормальні умови — юрист має бути незалежним від прибутку, який вона має йому принести⁴. Важливим є твердження філософа і стосовно сенсу буття в професії⁵. Він полягає у тому, що треба діяти, зосередившись на своїй роботі, й відповідати вимогам дня і як людина, і як професіонал⁶. Отже, той суддя, який приходить у професію за покликанням, без сумніву, буде докладати всіх зусиль для професійного і морального самовиховання і самовдосконалення, постійного підвищення рівня і якості морально-професійної культури.

Б. О. Кістяківський висловлював слушну думку з приводу того, що хоча позитивне право є раціональним по суті, але на практиці воно

¹ Бентам І. Введение в основания нравственности и законодательства. — М., 1998. — С. 394.

² Там само. — С. 359.

³ Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М., 199. — С. 711.

⁴ Там само. — С. 652–653.

⁵ Там само. — С. 720.

⁶ Там само. — С. 735.

здійснюється ірраціонально і складається з одиничних, конкретних, індивідуальних правових фактів. Адже в реальному житті все не безособове, схематичне і загальне, а навпаки — одиничне, конкретне, індивідуальне і багатопланове. Тому застосувати усталену логіку, єдину до всіх цих правових фактів неможливо. Відтак для пізнання правової дійсності юристові потрібно постійно звертатися до природного права, норм моралі, синергетичних законів; вдаватися до позасвідомих тверджень; використовувати правові почуття, власні переконання¹. Звідси випливає обґрунтованість необхідності підвищення рівня морально-правової культури судді.

Твердження про те, що сфера права не вичерпується позитивним законодавством, переконливо доводив і відомий російський філософ і юрист Б. М. Чичерін. Він вважав, що буквою закону визначаються ті юридичні норми, які діють у певний час і на певній території. Вони змінюються відповідно до потреб людей і їх поглядів. Отож не слід робити культ з позитивного права. Воно має постійно зазнавати адекватної корекції з боку природного права. Б. М. Чичерін писав, що поняття права геть затьмарилося в розумі сучасників. Воно, зведене до рівня практичного інтересу чи політики, стало вираженням егоїзму, але не особистісного, а суспільного, що перетворює особистість на в'ючну тварину, приречену нести непосильний тягар суспільних обов'язків, під якими вона знемагає². Він переконаний, що джерелом і основою будь-якого права є людська особистість з її духовною природою й вимогами, що з неї випливають і, відповідно, якщо духовність усувається з правосвідомості, це свідчить про цілковите затьмарення і дезорганізацію останньої. Ці твердження є надзвичайно актуальними, адже бездуховність, черствість, жорстокість є тими негативними рисами, які характеризують низький рівень морально-професійної культури судді або й повну її відсутність.

Надзвичайно важливі проблеми стосовно здатності людини завжди діяти за моральними принципами ставить В. Соловйов. Він вважає, що ця якість залежить не від доброї волі конкретної особи, а від «необхідного характеру»³. Дії такої людини або бездіяльність визначаються спо-

¹ Кистяковський Б. А. Философия и социология права / Сост. примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб., 1999. – С. 206, 212–215.

² Чичерин Б. Н. Философия права. – М., 1990. – С. 56–58.

³ Соловьев В. Право и нравственность // Очерки из прикладной этики. – СПб. – С. 144–145.

нуканнями, які впливають із морального начала¹. Напрацювання В. Соловйова дають змогу усвідомити, що далеко не кожна людина може бути суддею. Це — професія вибраних. Адже навіть глибокі професійні знання, високі організаторські здібності знецінюються, якщо суддя не здатний діяти за моральними принципами.

Воля як нахил до добра, умова буття правди була предметом дослідження К. Неволіна². Він вважав, що воля характеризує теоретичну готовність людини до певної втрати. Фактично — це ще не дія, а думки про можливу дію, внаслідок чого людина позбавиться певних благ. Таким чином, воля відображає підготовку людини (судді) до жертвовної праці, за яку не буде відповідної винагороди, свого роду «договір» із власним сумлінням і своїм психічним станом. Реалізація волі настає автоматично, без роздумів і жодних коливань. Крім того, воля не повинна творити зла, а добро — в необмеженості. Отож суддя з високим рівнем вольового розвитку свою волю скеровує на власну правомірну поведінку у бік добра, яке є предметом волі³.

Імперативний характер моральних норм й імперативно-атрибутивний характер правових переживань аналізує в своєму вченні Л. Петражицький⁴. Він розглядає такі види нормативних емоційно-інтелектуальних поєднань, як моральні і правові переживання. Філософ вважає, що ці види переживань відрізняються між собою та утворюють один вищий, що охоплює і ті й інші імпульси. Відтак нерідко у професійній діяльності юрист нерівномірно виявляє почуття обов'язку, у вигляді «переміжних приступів», які то з'являються і піднімаються, то падають і зникають, як хвилі під час нерішучості, боротьби і колізій різних емоційних захоплень, які спокушають⁵. Отже, суддя має постійно «прислухатися» до внутрішнього імперативу обов'язку, без чого неможливим є формування його внутрішнього переконання.

Вихідним пунктом аналізу дослідження видатного німецького філософа права Г. Радбрухта є пріоритет і виключна цінність особистості

¹ Соловьев В. Право и нравственность // Очерки из прикладной этики. — С. 101–102.

² Неволин К. А. Энциклопедия законовещения. История философии законодательства / Вступ. ст. Д. И. Луковской, С. С. Гречишкина, Ю. В. Ячменева; Подготовка текста С. С. Гречишкина. — СПб., 1997. — С. 33–35.

³ Там само. — С. 33–35.

⁴ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб., 2000. — С. 39.

⁵ Там само. — С. 43.

у праві. Він відносить право до сфери культури і визначає його як даність, сенс якої в устремлінні до ідеї права. Ця ідея не може бути ні чим іншим, ніж справедливістю. При цьому Радбрухт розуміє ідею не у платонівському сенсі як інтуїтивно осмислені прообрази речей, а в кантівському — як поняття про досконалість, до якої можна наблизитися, але неможливо повністю досягти. Він розвиває свою думку, аналізуючи так звані форми життя «юридичної людини», специфіку правового мислення¹, важливість правового почуття² і вказує шляхи втілення своїх ідей в юридичну практику³. За Г. Радбрухтом, «форма життя» юриста — «змішане явище, оскільки і ідея права, до якої вона (тобто «форма життя») належить, також є змішаним явищем, тріадою — справедливість, доцільність і правова стабільність (безпечність)»⁴. Справедливість має вирішальне значення для «душевної структури» юриста у двоякому сенсі: як ідеальна і як позитивна справедливість (правова стабільність)⁵. Крім того, філософ акцентував і на необхідності певної рефлексії юриста стосовно своєї професії, покликання, усвідомлення останнім важливості виконання свого професійного обов'язку. Г. Радбрухт підкреслював: «Хороший юрист перестав би бути хорошим юристом, якби він кожному мить своєї діяльності не усвідомлював би необхідність задаватися питанням про користь обраної ним професії... Юристи ставлять перед собою найбільш складне завдання: вірити в своє життєве призначення і одночасно в глибині душі постійно сумніватися в собі»⁶.

Про окремі аспекти морально-професійної культури судді розмірковує Н. Алексеев. Особливу роль у своєму дослідженні він відводить «особі права» — юристові, ефективність професійних дій якого залежить від багатьох факторів. Як фахівець юрист (суддя) повинен володіти чистою волею і мати «єдність вчинків»; бачити правове явище і вміти виявити причину. Належний рівень моральної культури дає можливість проявити цю чисту волю без порушень структур духовного світу інших осіб⁷.

Для В. Нерсисянца правова (професійна) культура юриста — це частина правової культури суспільства. Крім того, філософ вважає, що

¹ Радбрухт Г. Философия права: Пер. с нем. – М., 2004. – С. 115, 117–118.

² Там само. – С. 120–121.

³ Там само. – С. 125–126.

⁴ Там само. – С. 114.

⁵ Там само. – С. 115.

⁶ Там само. – С. 125–126.

⁷ Алексеев Н. Н. Основы философии права / Вст. ст., примеч. А. П. Альтова, Д. В. Масленникова, М. Б. Ревнова. – СПб., 1998. – С. 82, 91–92.

якість і професіоналізм юридичної діяльності визначаються поняттями «свобода», «воля» (за Г. В. Ф. Гегелем). До того ж воля без інтелекту неможлива, як неможливе мислення без волі¹.

Д. Керимов, визначаючи сутність специфіки правової культури, наголошував на важливості суб'єктивних чинників. Звідси, правова культура — це спосіб життя, що «...ґрунтується на праві та правопорядку, на загальнолюдських цінностях, у відповідності з якими здійснюється законотворчість та правореалізуюча практика»².

Світ права і моральності, за С. Максимовим, — це у своїй основі деонтологічний світ належного, а не існуючого³. Передумови людської свободи і норми належного, на його думку, складають логічний мінімум деонтологічної реальності⁴. С. Максимов зазначає, що юрист не повинен бути вузьким «висушеним» професіоналом. А запобігти такому негативному перевтіленню мають філософські роздуми юриста над правом⁵. І це жодною мірою не псує його як «хорошого» професіонала, відбираючи в нього впевненість і безпеку, обтяжуючи думками, які тільки ускладнюють його роботу. Навпаки, таким чином, у його правосвідомості відбувається вираження найбільш значущих правових сенсів, фіксується правова ментальність в універсальних аспектах⁶.

На рефлексивній діяльності, як здатності людини до самоаналізу, дослідження своїх духовно-практичних відносин з реальністю в контексті загальних категорій світосприйняття — таких, як Добро і Зло, Життя і Смерть, акцентує і В. Бачинін. Він вбачає безпосередній зв'язок між рівнем розвитку філософсько-правової свідомості й ефективністю рефлексивної діяльності — чим вищий рівень розвитку філософсько-правової свідомості, тим ефективніша рефлексивна діяльність⁷. Звідси, чим вищий рівень морально-правової свідомості судді, тим ефективніша його рефлексивна діяльність, яка сприяє формуванню його морально-професійної культури — процесу самостворення і самовдосконалення, як людини, так і фахівця⁸.

¹ *Нерсесянц В. С.* Філософія права: Учебник для вузов. — М., 1997. — С. 48.

² *Керимов Д. А.* Культура и техника законотворчества. — М., 1991. — С. 18.

³ *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. — Харьков, 2002. — С. 149.

⁴ Там само. — С. 152.

⁵ Там само. — С. 54–55.

⁶ Там само. — С. 274.

⁷ *Бачинин В. А.* Філософія права и преступления. — Харьков, 1999. — С. 17.

⁸ Там само. — С. 259, 291, 292.

Схожі погляди стосовно філософсько-правової рефлексії висловлює і В. Шкода, який вважає, що у практичній діяльності юристи все-таки покликані стати «практичними філософами», хоча не завжди це спроможні визнати, оскільки вважають себе реалістами. Однак загальний результат (вирок) є підсумком аналізу окремих фактів юридичної практики, а цей аналіз юридичних явищ зрештою веде до філософії¹.

Проблемам правового мислення, яке є надзвичайно важливим аспектом морально-професійної культури судді, присвячують свої дослідження В. Розін, І. Грязін, О. Жалінський та ін. Вони визначають правове мислення по-різному: як «зручну» в методологічному плані наукову абстракцію, яка охоплює різні особливості юридичного пізнання і наукового світогляду²; як «...процес пізнання, що приводить до виникнення, розвитку і відторгнення юридичних формул»³; як «соціально-правове мислення юриста-професіонала»⁴.

Все ж на більш високому рівні цей феномен розглянув А. Овчинников. Він вважає, що процедура правового мислення є складним механізмом взаємозв'язку «мислення в праві», яка виникає з особливої природи правового знання, що виражається начебто у «включеності», «зачепленості» індивіда цим знанням, переживання необхідності «еквівалентності покарання», і «мислення про право»⁵. Відтак суддя, який має досвід постійного правозастосування, розуміння норми завжди здійснює з величезною кількістю співставлень її сенсів (у тій мірі, в якій він зрозумів на цей час) у свідомості з можливими випадками її застосування. Саме це можна назвати «підйомом до загального», яке дозволяє зрозуміти юридичну сутність норми. Начебто «відредагувати» рамки всезагальності норми позитивного права з урахуванням конкретної ситуації⁶. Крім того, дослідник виділяє імперативний характер морально-професійних норм у діяльності суддів, осердям якого є гуманність (яка ніколи не вильтється у свавілля) і справедливість⁷.

¹ Шкода В. В. Вступ до правової філософії. – Х., 1997. – С. 38–39.

² Розин В. М. Юридическое мышление в исторической и современной перспективе. – Тольятти, 1996. – С. 11.

³ Грязин И. Текст права (Опыт методологического анализа конкурирующих теорий). – Таллин, 1983. – С. 16.

⁴ Жалинский А. Э. Социально-правовое мышление и проблемы борьбы с преступностью. – М., 1989. – С. 6.

⁵ Овчинников А. И. Правовое мышление в правоприменительном процессе: Опыт герменевтической методологии // Философия права. – 2003. – № 2. – С. 79.

⁶ Там само. – С. 81.

⁷ Овчинников А. И. Евразийский идеал правовой государственности // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. Спец. вип. – 2004. – Ч. 1. – С. 56–57.

Отже, історія філософсько-правової рефлексії морально-професійної культури судді і споріднених з нею явищ створює підґрунтя для подальшого дослідження цього феномену. Перед сучасними науковцями стоїть широкий спектр завдань, що полягає в дослідженні філософсько-правового змісту, сутності і структури морально-професійної культури судді та розв'язанні низки організаційно-правових питань, пов'язаних з подоланням проблем і суперечностей її реалізації.